

Rumeli

RUMELİ İSLÂM ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية | Rumeli Journal of Islamic Studies

ISSN: 2564-7903 • Yıl / Year: 4 • İlkbahar / Spring: 2021 • Sayı / Issue: 7

RUMELİ

İslâm Araştırmaları Dergisi

مجلة للبحوث الإسلامية

Journal of Islamic Studies

Yıl | Year: 4 - Sayı | Issue: 7 - 2021 Nisan | 2021 April

RUMELİ İslâm Araştırmaları Dergisi
Journal of Islamic Studies مجلة روم ابل للبحوث الإسلامية
ISSN: 2564-7903

Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi, Yıl | Year: 4 - Sayı | Issue: 7 - 2021 Nisan | 2021 April: 100-121.

CÜVEYNİ'NİN TÖVBE ANLAYIŞI

Juwaynī's Understanding of Repentance

İbrahim BAYRAM

Doç. Dr., Tokat GaziosmanpaŐa Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi, Kelâm Anabilim Dalı
Associate Professor, Tokat GaziosmanpaŐa University
Faculty of Islamic Sciences, Department of Kalâm, Tokat, Türkiye.
ibrahim.bayram@gop.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-4752-0447

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Arařtırma Makalesi / Research Article
Geliř Tarihi / Date Received: 12 Aralık 2020 / 12 December 2020
Kabul Tarihi / Date Accepted: 02 Őubat 2021 / 02 February 2021
Yayın Tarihi / Date Published: 30 Nisan /30 April 2021
Yayın Sezonu / Publishing Date Season: Nisan / April

Atıf / Citation: Bayram, İbrahim. "Cüveyni'nin Tövbe Anlayışı". Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi 7 (Nisan 2021): 100-121.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <https://rumeli.trakya.edu.tr/> | <https://dergipark.org.tr/rumeli>

mail to: rumelislam@trakya.edu.tr

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

CÜVEYNÎ'NİN TÖVBE ANLAYIŞI

Öz

Eş`ariyye mezhebinin önemli kelâmcılarından olan Cüveynî, diğer meselelerin yanı sıra tövbe konusunda da kendisinden sonra gelen kelâmcılara etki etmiştir. Bu manada onun görüşlerine sıklıkla atıf yapılmıştır. O, tövbenin mahiyeti, kabulü, zorunluluğu, tüm günahları kapsamayan tövbenin durumu, onun temelini teşkil eden pişmanlığın tecdidini, kâfirin imanının tövbeyle ilişkisi ve nedamet getirdiği günahı yeniden işleyen kişinin konumu gibi meselelere dair fikir beyan etmiştir. Mezkûr konuların bir kısmında Mu`tezilî anlayışa, bir bölümünde ise Bâkılânî gibi mezhebinin önemli simalarına muhalefet etmiştir. İlkine karşı bu muhalefetini sistemli bir şekilde ortaya koyarken, ikincisinde ise daha çok farklı düşündüğünü ifade ile yetinmiştir. Kendi yaklaşımını desteklemek için ağırlıklı olarak akli kanıtlara başvurmuş, kimi zamansa naklî delillere dayanmıştır. Konunun bazı boyutları itibarıyla ictihada açık olduğunu savunmuş, bu tip yerlerde ılımlı görüşler ortaya koymuştur. Buna bağlı olarak kimi Eş`arî kelâmcılar, müellifin fikirlerini benimsemiş, kimisi ise bunlara karşı çıkmışlardır. Değişmeyen gerçek ise onun konuyla ilgili görüşlerinin bir etki bırakması olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Cüveynî, Tövbe, Günah, Eş`ariyye, Mu`tezile, Bâkılânî.

Juwaynî's Understanding of Repentance

Abstract

Juwaynî, one of the important theologians of the Ash`ariyya sect, influenced the theologians who came after him on repentance, as well as other issues. In this sense his views were frequently referred to. He expressed his opinion on matters such as the nature of repentance, its acceptance, the necessity, the state of repentance, which does not include all sins, the renewal of repentance that forms its basis, the relationship of the faith of the unbeliever to repentance, and the position of the person who reworked the sin he regretted. In some of the aforementioned issues, he opposed the Mu`tazilî understanding and in some other important figures of his sect such as Bâqillânî. While he systematically demonstrated his opposition to the former, he was contented with expressing his thoughts differently in the second. He mainly resorted to rational evidence to support his approach, and sometimes based on narrational evidences. He argued that the issue was clear in case law in some dimensions and put forward moderate views in such places. Accordingly, some Ash`arî theologians adopted the ideas of the author, while others opposed them. The unchanging fact is that his views on the subject have had an impact.

Keywords: Kalâm, Juwaynî, Repentance, Sin, Ash`ariyya, Mu`tazila, Bâqillânî.

Giriş

Dünyaya bir gayeyi gerçekleştirmek üzere gönderilen ve bu amaca ulaşması yahut ondan uzaklaşmasına göre bir mükâfat ve cezanın muhatabı bulunan insan, buna uygun olarak hem iyiliği kesbedebilecek hem de kötülüğün peşinden gidebilecek bir fitratta yaratılmıştır. İman nurundan uzak bulunmadığı müddetçe yaptığı her iyiliğe mutlak anlamda bir sevap vaat edilmişken, işlediği kötülükten ise, canı bedende durduğu müddetçe, bundan

kurtulma fırsatı sunulmuştur. İşte insanoğluna bahşedilen bu fırsat tövbe olarak ifade edilmektedir. İnsan olmanın bir gereği olarak hataya, yanlışla, günaha düşmesi mukadder olan bu varlık, tövbe vesilesi ile kirlerinden arınma imkânına kavuşturulmuştur.

İslâm düşünce tarihinde fıkıh, ahlak ve tasavvuf dışında kelâm ile de bağı bulunan ve bir takım veçheleriyle kelâm ilminin meselesi haline gelen tövbe, itikadî fırkalar arasında kimi ihtilaflara konu olmuştur. Müteahhirîn kelâmında nispeten daha baskın bir mesele haline gelen tövbe, Ehl-i sünnet ile Mu'tezile arasında, farklı yönleriyle tartışma konusu edinilmiştir. Bu meyanda, tövbenin kabulünün hükmü, günahların bir kısmına tövbenin durumu, tövbenin zorunluluğunu belirleyen bilgi kaynağı gibi meseleler farklı yaklaşımlara sahne olmuştur. Tövbe konusuna bağlı olarak ortaya çıkan bu tartışmalarda, mezheplerin hüsün-kubuh, salah-aslah ve adalet gibi meselelerde geliştirdikleri anlayışın da ciddi bir payı olmuştur. Açıkçası konuyla ilgili olarak ortaya çıkan problemlere dair naslarda çok fazla bilginin yer almaması, mevcut bilgilerin bir kısmının da farklı anlamalara müsait olması bu hususta çeşitli ihtilafların vuku bulmasına zemin hazırlamıştır.

Tövbeyle ilgili ortaya çıkan meselelerde aynı mezhep içerisinde de tam anlamıyla bir fikir birliğinden bahsetmek mümkün gözükmemektedir. Bu görüş ayrılıklarına müsait bir yapı içerisinde olan Mu'tezile için bu durum gayet olağandır. Ancak bu hususta Mu'tezile'ye göre daha yeknesak bir yapıda bulunan Eş'ariyye mezhebinin de tövbe meselesi etrafında farklı görüşler ileri sürdüğü dikkat çekmektedir. Bu durumu, Eş'ariyye mezhebinin temsilcisi olan ulemanın eserlerinde görmek mümkündür. İşte bu noktada görüşlerine kimi zaman teyit kimi zaman ret mahiyetinde referans verilen, bu manada fırka içerisinde otorite olarak görüldüğü anlaşılan zatlardan biri de Ebü'l-Meâlî el-Cüveynî (öl. 478/1085) olmuştur.

İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Ebî Muhammed Abdullah b. Yûsuf el-Cüveynî,¹ 419/1028 yılında Nişâbur'a bağlı Cüveyn köyünde dünyaya gelmiştir.² Önce babasından fıkıh eğitimi tahsil etmiş, babasının vefatını takiben henüz yirmi yaşını doldurmamışken onun tedris vazifesini üstlenmiştir.³ Ayrıca yine eğitimini sürdürerek kıraat, edebiyat, fıkıh, usûl-i fıkıh gibi alanlarda Ebû Abdullah el-Habbâzî (öl. 449/1057), Ali b. Faddâl el-Mücâşî (öl. 479/1087), Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî (öl. 458/1066), Ebû Nuaym el-İsfahânî (öl. 430/1038) ve Ebü'l-Kâsım el-İşkâf (öl. 452/1060) gibi ilim ehlerinden ders görmüştür.⁴ Bağdat üzerinden Hicaz'a gitmiş, Mekke ve Medine'de dört yıl kalarak burada ders ve fetvalar vermiştir. Selçuklu Sultanı Alparslan döneminde (1064-1072) Nişâbûr'a dönmüş, bu tarihi şehirde Nizâmülmülk'ün (öl. 485/1092) kurmuş olduğu Nizâmiye Medresesi'nde görev yapmıştır. Burada yaklaşık otuz yıl boyunca tedristen vaaza çeşitli faaliyetler yürütmüştür.⁵ Gazzâlî (öl. 505/1111), Kiyâ el-Herrâsî (öl. 504/1110) ve Abdülgâfir

¹ Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab fi ahbâri men zehab*, thk. Abdülkadir Arnaut-Mahmûd Arnaut (Beyrut: Dârü İbn Kesir, 1406/1986), 5/338-339; Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullâh İbn Asâkir ed-Dımaşkî, *Tebyînu kezibi'l-müfterî fi mâ nusibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 2. Basım, 1399), 278-279.

² Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâzır* (Beyrut: Müessesetü Nüveyhizi's-Sekâfiyye, 3. Basım, 1988), 1/333-334.

³ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, 5/338-339; İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, 278-279.

⁴ Abdülazîz Mahmûd ed-Dîb, "Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8/141.

⁵ Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve ebnâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1977), 3/168.

el-Fârisî (öl. 529/1134-1135) gibi zevata ders vermiştir.⁶ 478/1085 yılında Büştenikân köyünde vefatını takiben buraya defnolunmuştur.⁷

Fakih kimliğinin yanında ondan daha baskın şekilde kelâmcı hüviyetine sahip olan Cüveynî, bu ikinci alanda *eş-Şâmil*, *el-İrşâd*, *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye*,⁸ *Lüma'u'l-edille* ve *Şifai'l-galîl* gibi eserler kaleme almıştır.⁹ Farklı yoğunlukta işlediği kelâm konuları arasında yer verdiği tövbe meselesini ağırlıklı olarak *el-İrşâd* adlı eserinde incelemiştir. Bu konuyu muhtasar bir şekilde *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye* adlı eserinde de tetkik etmiştir. Bu meyanda o, iman konusunu takiben hususi bir tövbe başlığı açarak onunla ilgili meseleleri ele almıştır.

İlim dünyasında sahip olduğu şöhrete uygun olarak çeşitli araştırmalara konu edinilen Cüveynî, bu çalışmada ise tövbe hakkındaki görüşleri bağlamında ele alınacaktır. Kimi zevat tarafından müteahhirin kelâmının başlatıcısı kabul edilecek kadar şahsına ilmî değer atfedilen Cüveynî, bu duruma uygun olarak kendisinden sonra yazılan eserlerde, diğer bazı konuların yanı sıra tövbe meselesinde de referans olmuştur. Bu manada onun tövbe anlayışı, Eş'ariyye mezhebinin konuya yaklaşımının anlaşılması hususunda önem arz etmektedir. İşte bu düşünceden hareketle işbu araştırmada, hakkında yapılmış hususi bir çalışma gözükmeyen "Cüveynî zaviyesinden tövbe konusu" ele alınmıştır.

Cüveynî'nin tövbe anlayışı incelenirken, konuyla ilgili en ayrıntılı eseri konumunda olan *el-İrşâd* temel alınmıştır. Yine bu meyanda onun mezkûr eserini şerh eden bazı kaynaklara müracaat edilmiştir. Müellifin son yazdığı eser olması itibariyle büyük bir önemi haiz olan *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye* adlı çalışması da konuyla ilgili çok fazla ayrıntı içermese de atıf yapılan kaynaklardan birisi olmuştur. Müellifin en kapsamlı kelâm eseri olan *eş-Şâmil*'de ve diğer itikatla ilgili risalelerinde ise bu konu yer almadığı için onlara bir atıf yapma imkânı oluşmamıştır. Onun diğer bazı eserlerinden ise oldukça sınırlı şekilde bir istifade imkânına erişilmiştir. Konu incelenirken müellifin meseleye yaklaşımının izlerini taşıyan sonraki Eş'arî kaynaklara da başvurulmuştur. Meselenin sunumunda müellifin tövbe hakkında açtığı hususi başlıklar kullanılmış, bu çerçeve içerisinde onun zihin dünyasındaki tövbenin akislerinin yansıtılmasına çalışılmıştır.

1. Cüveynî'nin Tövbe Anlayışı

Eş'ariyye'nin eldeki mevcut eserleri itibariyle tövbe konusunu hususi bir başlık altında incelemiş kelâmcılardan biri olan Cüveynî, bu meyanda meseleyle ilgili farklı ayrıntılara yer veren izahlar getirmiştir. Bu çerçevede o, tövbenin tanımı, kabulü, zorunluluğu, bir kısım günahlara tövbe etmeden diğer bazı günahlara yönelik tövbenin durumu, onun temelini teşkil eden pişmanlığın tecdidi, kâfirin imanının tövbe olup olmadığı ve tövbe ettiği günahı yeniden işleyen kişinin konumu gibi meselelere dair görüş beyan etmiştir. Bu açıklamalarıyla tövbenin kelâmda hangi açılardan inceleneceğine de ışık tutmuştur. Mezkûr konuları ele alırken kimi zaman sadece fikrini beyan amacı gütmüş, kimi zaman ise Mu'tezile'yi ilgili düşünceleri üzerinden reddetmeyi hedeflemiştir. Bunların yanı sıra kimi zaman konunun içerisine Bâkılânî'yi dâhil etmiş, fikirlerini çok iyi bildiği bu meşhur kelâmcının meseleyle alakalı bir kısım görüşlerine muhalefet yolunu seçmiştir. İşte Cüveynî anılan bu çerçeve içerisinde konuya dair yaklaşımını ortaya koymuştur.

⁶ Abdülazîz Mahmûd ed-Dîb, "Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn", 8/141.

⁷ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, 1/333-334.

⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/368-369.

⁹ Mahmûd ed-Dîb, "Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn", 8/143.

1.1. Töbe'nin Tanımı ve UNSURLARI

Cüveynî, töbenin mahiyeti kapsamında hem bir kısım tariflere yer verir, hem de onun temel unsurları üzerinden açıklamalar getirir. Bu çerçevede töbenin sözlükte rüçü anlamına geldiğini belirten müellif, onun insan ve Allah'a izafe edilmesi halinde farklı manaların ortaya çıkacağını ifade eder. İnsan üzerinden kullanıldığında günahlarından pişmanlık duyarak bu durumdan rüçü etme anlamına geleceğini kaydeder. Kelâmcıların töbe hakkında yaptıkları istilâhî tanım da bu mananın öne çıktığını dile getirir. Bu kelimenin Allah'a izafe edilerek kullanılması durumunda ise ilahi nimet ve iyiliklerin kullarına dönmesi anlamının maksut olacağını söyler.¹⁰

Bu meselede Ebû Bekir el-Bâkîllânî de (öl. 403/1013) Allah adına kullanılan tövbeyi benzer bir mana üzerinden aktarır.¹¹ Cüveynî'nin *el-İrşâd* adlı eserini şerh eden Ebû Bekr İbn Meymûn da (öl. 567/1171) bu aşamada Allah'ın Tevvâb ismine atf yapar.¹² Abdullah İbnü't-Tilimsânî ise (öl. 658/1260) kelimenin hem sözlük manasını dile getirirken hem de kul ve Allah için kullanıldığında geldiği anlamı ortaya koyarken neredeyse tamamen Cüveynî ile aynı ifadeleri zikreder.¹³ Yine Sa'düddîn Teftâzânî de (öl. 792/1390) Cüveynî'nin mezkûr açıklamalarını aynı şekilde aktarma yoluna gider.¹⁴

Cüveynî bir başka eserinde ise töbenin içerdiği rüçü anlamının bir yanlıştan dönme hususu ile alakasını teyit etmeye çalışır. Bu manada geçmişe dönük bir günahıyla bağlantısı olmadan kişinin itaate dönmesinin/yönelmesinin töbe olmadığını belirtir.¹⁵ Böylece töbenin vuku bulması için mutlaka geçmişte işlenmiş bir günahın var olması ve o günahın dönmenin gerçekleşmesi gerektiğini ifade etmiş olur. Nitekim şârih İbn Meymûn da töbenin, mutlak bir rüçü şeklinde değil, günahtan rüçü/dönüş anlamında kullanıldığını belirtir.¹⁶ Buna karşın Ebü'l-Hasen el-Eş'arî ise (öl. 324/935-36) tövbeyi "bir şeyden dönme" şeklinde tarif eder ve evvelinde günah olmayan kimse için de töbenin kullanılabileceğini belirtir.¹⁷ Bu hususta Bâkîllânî de tövbeyi bir eserinde "bir şeyden rüçü"; bir diğerinde ise sadece "rüçü" şeklinde niteleyerek benzer bir yaklaşım sergilemiştir.¹⁸

Cüveynî, töbenin şer'î tarifini ise, "üzerine vacip olması itibariyle günahına nedamet getirmek" şeklinde ifade eder.¹⁹ Müellif, konunun ileriki aşamalarında bu tarif üzerinden bir açıklamada da bulunur. Bu manada töbenin tanımında neden mutlak pişmanlık kelimesiyle yetinmeyip ona "üzerine vacip olması itibariyle" ifadesini eklediğini açıklar. Ona göre bu son

¹⁰ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâti'l-edille fi usûli'l-i'tikâd*, thk. Muhammed Yusuf Mûsâ-Ali Abdülmün'im Abdülhamid (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1369/1950), 401.

¹¹ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Bâkîllânî, *Kitâbu't-Temhîd*, thk. Richard Yusuf Mekarisi Yesui (Beirut: Mektebetü's-Şarkîyye, 1957), 271.

¹² Ebû Bekr İbn Meymûn, *Şerhü'l-İrşâd*, thk. Ahmed Hicâzî Ahmed es-Sekâ (Kahire: Dârü't-Tezâmün, 1407/1987), 640.

¹³ Abdullâh b. Muhammed b. Ali el-Fehrî İbnü't-Tilimsânî, *Şerhu Meâlimu usûli'd-dîn*, thk. Nizâr Hammâdî (y.y.: Dârü'l-Feth, 1431/2010), 653-654.

¹⁴ Sa'deddîn Mesûd b. Ömer b. Abdullâh et-Teftâzânî, *Şerhü'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahmân Umeyre (Beirut: Âlemü'l-Kütüb, 1409/1989), 5/163.

¹⁵ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh el-Cüveynî, *el-Akîdetü'n-Nizâmîyye fi'l-erkânî'l-İslâmîyye*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezherîyye li't-Türâs, 1412/1992), 92.

¹⁶ İbn Meymûn, *Şerhü'l-İrşâd*, 640.

¹⁷ Muhammed b. Hasan İbn Fûrek, *Makâlâtü's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1425/2005), 170.

¹⁸ Bâkîllânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 271; Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Bâkîllânî, *el-İnsâf fi mâ yecibu i'tikâduhü ve lâ yecüzü'l-cehlu bih*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî (Kahire: Mektebetü'l-Ezher li't-Türâs, 2. Basım, 1421/2000), 174.

¹⁹ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 401.

takyit, bir gereklilik arz etmektedir. Zira bir kötülük işleyip de bundan, onun kendisine zarar vereceği veya gücünü tüketeceği için nâdim olan bir kişi “pişman” kabul edilebilirse de “tövbekâr” olarak görülemez. Şer’î anlamda kişinin tövbekâr olması için, geçmişte yaptığı işe Allah’ın hakkını ihlal etmesi münasebetiyle nedamet getirmesi şarttır.²⁰

Böylece Cüveynî, tövbenin olmazsa olmaz, ondan hiçbir zaman ayrılmayacak bir vasfı olarak göstereceği pişmanlığın da tek başına mutlak şekilde yeterli olmadığını belirtmiş olur. Tövbenin gerçekleşmesini sağlayan pişmanlığın, başka herhangi bir durum veya duyguya bina edilmemiş, tamamen Cenâb-ı Hakk’a karşı görevi ifa etmeme veya ihmal etmenin getirdiği bir psikolojiye mebni olma lüzumunu ortaya koymuş olur. Bunun üzerinden de aslında tövbenin kabulü için ihlasın olmazsa olmaz bir mevki ihraz ettiğini dile getirmiş olur.

Bu konuda Adudüddîn el-İcî de (öl. 756/1355) aynı yaklaşımı gösterir. Bu çerçevede tövbeyi “günaha günah olması itibariyle pişman olmak” şeklinde tarif eder. Bu manada içkiyi, baş ağrısı yaptığı, aklına zarar verdiği yahut da mal varlığını tükettiği için bırakan bir kişinin tövbekâr olmayacağını belirtir.²¹ Bu meselede Teftâzânî de benzer bir vurgu yapar ve tövbeyi “günah olduğu için günaha pişman olmak” şeklinde tanımlar. Cana, mala, namusa veya başka bir değere gelecek zarardan ötürü yaşanan pişmanlığın tövbe olmayacağını teyit eder.²²

Kitâbü'l-İrşâd eserinde söz konusu tanım ve açıklamaları yapan Cüveynî, *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye* adlı risalesinde ise farklı tariflere yer verir. Bu manada kimilerinin tövbeyi, geçmiş günahlardan nedamet etme, isyandan geri durma ve günaha dönmeyi terke azmetme şeklinde üç rüknü içeren bir hal olarak tarif ettiklerini belirtir. Kimilerinin ise onu, bizatihi pişmanlık şeklinde tanımlayıp buradan hareketle o pişmanlığa ait birtakım halleri gündeme getirdiklerini söyler. Bu manada pişmanlığın (günaha dönük) ısrar bağını çözmeyi ve kararlılık göstermeyi gerektirdiği şeklinde açıklamalar yaptıklarını kaydeder. Peşi sıra bu yaklaşımı benimsediğini gösterir şekilde bir şeyde ısrarcı olan, yine bir işe/günaha dönmeye azmeden bir kimsenin asla gerçek anlamda “pişman” olarak kabul edilemeyeceğini belirtir.²³

Cüveynî, konuyla ilgili açıklamalarını tarifte öne çıkan pişmanlık kavramı üzerinden sürdürür. Bu manada müellife göre tövbenin mahiyetini teşkil eden pişmanlıkta ona mutlaka eşlik etmesi gereken sıfatların yanı sıra kimi zaman onunla bulunan kimi zaman ondan ayrılan sıfatlar da olur. (Gerçek bir) tövbeden/pişmanlıktan hiçbir zaman ayrılmayacak sıfat, geçmişte Allah’ın hakkını ihlal etmekten kaynaklanan durum nedeniyle oluşan üzüntüdür. Zira hüznü içermeyen bir pişmanlık imkânsızdır. Diğer bir ifadeyle sevinç duyulan bir ihmalkârlıkta pişmanlık söz konusu olamaz. Pişmanlığa eşlik etmesi gereken diğer bir sıfat ise geçmişteki yanlışın hiç yaşanmamış olmasına dönük temennidir. Bu manada pişman olan kişinin en temel vasıflardan biri önceki yanlışının hiç vuku bulmaması yönünde bir arzu içerisinde olmasıdır.²⁴

Böylece Cüveynî, yaptığı bu açıklamalarıyla tövbenin kendisinden asla ayrılmayacak, ya da ayrılmaması gereken temel vasfının geçmiş yanlışın vukuuna dönük üzüntü ve onun hiç gerçekleşmemesi yönündeki arzu olduğunu söylemiş olur. Bu niteliklerin eşlik etmediği ya da zamanla sönüp kaybolduğu yerlerde tövbenin sıhhati noktasında sıkıntılar çıkacağını belirtmiş olur. Bu konuda Ebû Hâmid el-Gazzâlî de (öl. 505/1111) tövbede olmazsa olmaz

²⁰ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 402-403.

²¹ Adudüddîn el-İcî, *el-Mevâkıf*, thk. Abdurrahmân Umeyre (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1417/1997), 3/509-510.

²² Teftâzânî, *Şerhü'l-Makâsıd*, 5/163.

²³ Cüveynî, *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye*, 92.

²⁴ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 401.

(vacip) bir iş olarak gördüğü üzüntüyü onun ruhu olarak niteler.²⁵ Teftâzânî ise bu hüznü pişmanlığın bir alameti olarak tavsif eder.²⁶

Cüveynî, pişmanlık ve tövbeden ayrılmayacak temel vasıfları aktardıktan sonra onda her daim bulunmayan, kimi durumlarda mevcut iken kimi hallerde kaybolabilecek sıfatları zikretmeye başlar. Bunu da, geçmiş yanlışa dönmeyi terk hususundaki azim/kararlılık olarak aktarır. Bu kararlılığın, devamlılık kesbetmemesini ise ilgili tövbe sahibinin içine düşebileceği durum üzerinden açıklar. Bu manada azmin, ancak pişmanlık duyduğu geçmiş fiilini yapma kudretini haiz olan kişiler için söz konusu olacağını söyler. Bu noktada hadım durumuna düşen kişi için zinaya, dilsiz pozisyonuna gelen kimse için iftiraya bir daha dönmeme gibi bir azimden bahsedilemeyeceğini belirtir. Buna karşın geçmiş günahını tekrarlayabilecek konumda olup da tövbe eden bir kişinin ise, bu pişmanlığına mutlaka o günahına dönmeme azmini de eklemesi gerektiğini ifade eder. Bu durumu da, geçmişte işleyip de pişman olduğu hatasına dönmeyi kafasına koyan bir kişinin, Allah'ın hakkına riayet ediyor şeklinde kabul edilemeyecek olması ile açıklar.²⁷

Böylece Cüveynî, tövbenin hiçbir günahkâr için vazgeçilmez temel şartının pişmanlık olduğunu söylerken, ikinci şart olan ileride ona dönmeme azminin ise sadece ilgili günahı yapabilecek bedeni özellikleri taşıyan kişiler için geçerli olduğunu belirtmiş olur. Gerçekte de pişmanlık hayat sahibi olan her insan için geçerli bir duygu iken, azmin ise hayata ilave olarak, ilgili fiile göre değişmekle birlikte bedensel organların sağlıklı olmasını gerektirmesi, aradaki farkı izah için yeterlidir.

Bu konuyla alakalı olarak Seyyid Şerîf Cürcânî (öl. 816/1413) tövbede aranan azim şartının, mutlak şekilde olmadığını, bu manada ilgili günahı yapmaya dönük kudreti olmayan ve olması beklenmeyen kişide bunun devre dışı kaldığını belirtir. Buna bağlı olarak da azmin, o fiili işleyebileceği farz edilen kişi hakkında geçerli olduğunu söyler.²⁸ Bu konuda Seyfeddîn el-Âmidî de (öl. 631/1233) ilgili azmi, gelecekte yapılabilecek işlere dönük yapmama iradesi şeklinde takyit ederek, kişinin kudretinin yetmeyeceği şeylere yönelik bir azminin söz konusu olmayacağını vurgular. O da Cüveynî gibi mecbûb-zina örneğini verir. İlgili kişinin gelecekte bir zinaya düşmesi gündeme gelemeyeceği için onun adına bu hususta bir azmin mevzu bahis edilemeyeceğini belirtir.²⁹

Cüveynî, *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye* adlı eserinde ise tövbenin mütemmim cüzleri olan pişmanlık ve günaha dönmeme azmini, kul psikolojisi içerisinde yorumlar. Buna göre Allah'ı bilen bir kişi, kendisine ârız olan bir gaflet neticesi heva ve hevese kapılarak O'na isyan etme durumuna düşebilir. Ancak bundan kurtulup kendisinde tekrar marifet nuru parlamadığında ise işte bu durum, onun için bir dönüş ve tövbe olmuş olur. Bu durumun vukuu mutlak şekilde bir pişmanlığı, azmi, o günahı ısrarcı olmamayı, geçmişe dönük üzüntü ile hayıflanmayı ve onun hiç yaşanmamış olmasına dönük bir arzuyu iktiza eder.³⁰

Cüveynî, bu aşamada günahı dönüşü simgeleyen tövbenin bir hadis üzerinden hoş bir yorumunu da yapar. Bu manada tövbenin, kişinin zihnini marifet üzere hazır bulundurma

²⁵ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzalî, *Kitâbü't-Tevbe: et-teobetu ilallâh ve mükefirati'z-zünûb*, thk. Abdüllatif Aşur (Kahire: Mektebetü'l-Kur'ân, 1406/1986), 26.

²⁶ Teftâzânî, *Şerhü'l-Makâsîd*, 5/165.

²⁷ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 401-402.

²⁸ Seyyid Şerîf Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk. Abdurrahmân Umeyre (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1417/1997), 3/512.

²⁹ Ebû'l-Hasen Seyfeddîn Ali b. Muhammed b. Sâlim el-Âmidî, *Ebkâru'l-efkâr fi usûli'd-dîn*, thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 3/411.

³⁰ Cüveynî, *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*, 92.

haline dönüşü simgelediğini belirten müellif, Hz. Peygamber'in bir müminin mümin olarak zina etmeyeceğine yönelik hadisin de³¹ bu manaya delalet ettiğini söyler. Bu doğrultuda ilgili hadisin, irfan üzere bulunan bir kişinin zina etmeyeceğine işaret taşıdığına dikkat çeker. Ancak tıpkı oruçlu olduğunu unutup yiyen bir kişi gibi o kimsenin/ zinakârın da bu marifetten bir anlık gafletle uzaklaşıp isyana düştüğüne işaret eder.³² Her ne kadar oruçtaki unutmaya kişiyi günaha sürüklemekten zinadaki yanlış günaha düşürse de müellifin dikkat çekmeye çalıştığı husus, ikisinde de bir anlık gafletin etkin olduğunu vurgulamak olsa gerektir.

Cüveynî, tövbe ile pişmanlık arasında ayrılmaz bir ilişki olduğunu, farazi bir suale verdiği cevap üzerinden de teyit etmeye çalışır. Bu çerçevede önce tövbenin niçin pişmanlık şeklinde tarif edildiğine dönük farazi bir soru ortaya atıp sonrasında onu cevaplandırır. Buna göre tövbede diğer kimi unsurlar bazen baskın çıkıp bazen değişmekte, bazen sabit kalıp bazen yok olmakta iken pişmanlık; tövbenin yanında her zaman sabit şekilde varlığını idame ettirmektedir. Nitekim Hz. Peygamber de "pişmanlık, tövbedir" buyurmaktadır.³³ İşte ilgili hadise muvafakatın bir neticesi olarak da tövbeyi pişmanlık olarak görmek gerekir.³⁴

Müellif, bu aşamada pişmanlık bulunmadan günahı terk etmenin niçin tövbe olmadığı hususunu da aydınlatmaya çalışır. Ona göre şeriat, bu durumu tövbe olarak görmemektedir. Zira örneğin ahlaksız bir kişi, edepsizliklerinden sıkılıp da yaptıklarına dönük bir pişmanlık duymadan, daha sonra tekrar o işlere dönme azmi içerisinde mubah işlere yöneldiğinde, onun durumu yanlışlığı/ edepsizliği terk eden kimse olmanın ötesine geçmez. İşte bu kişinin sadece ilgili işleri terk eden diye anılıp da tövbe etmiş şeklinde yâd edilmemesi, pişmanlık duymadan günahı terk etmenin tövbe olmadığını gösterir.³⁵

Müellifin tövbenin kabulü için aramış olduğu geçmişe dönük pişmanlık ileriye yönelik yapmama azmi şeklindeki ilgili şartları pek çok kelâmcıda da görmek mümkündür. Örneğin Mâtürîdî kelâmcı Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (öl. 493/1100), günaha pişmanlık duyulup, ileride de ona dönmemeye azmedildiğinde tövbenin kabul edileceğini söyler.³⁶ İmam Eş'arî de tövbe konusunda pişmanlık ve azmi öne çıkarır.³⁷ Yine Eş'arî kelâmcı Abdurrahmân el-Mütevellî de (öl. 478/1086) yaşanan pişmanlık ve o günahın gelecekte işlenmemesine dair kararlılığın, tövbenin temel şartları olduğunu belirtir.³⁸ Gazzâlî ise tövbede bu pişmanlık ve azmin yanı sıra onları adeta tetikleme vazifesi üstlenen bilgiyi devreye sokar. İlk ikisinin güçlü bir şekilde oluşması için ilmin olmazsa olmaz bir fonksiyonu olduğuna işaret eder.³⁹ Bir başka yerde ise tövbenin zamansal kurgusunu yapar. Onun an itibarıyla günahı terk, geçmiş yönüyle telafi, gelecek veçhesiyle işlememeye azim olarak telakki edilebileceğini belirtir.⁴⁰

1.2. Tövbenin Kabulü

³¹ Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim Cu'fi el-Buhârî, *el-Câmiü's-sahîh Sahîhu'l-Buhârî*, haz. Bedreddin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), "Eşribe", 1.

³² Cüveynî, *el-Akâdetü'n-Nizâmiyye*, 92.

³³ Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen*, haz. Bedreddin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), "Zühd", 30.

³⁴ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 402.

³⁵ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 402.

³⁶ Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin el-Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, thk. Hans Peter Linss (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, 1424/2003), 235.

³⁷ İbn Fûrek, *Makâlâtü's-Şeyh*, 170.

³⁸ Ebü Sa'd Abdurrahmân b. Me'mûn b. Ali en-Nisâbüri el-Mütevellî, *Kitâbü'l-Muğni*, thk. Marie Bernand (Kahire: Institut Français d'Archeologie Orientale, 1986), 60.

³⁹ Gazzâlî, *Kitâbü't-Teve*, 24.

⁴⁰ Gazzâlî, *Kitâbü't-Teve*, 26.

Cüveynî, bu başlık altında genel olarak meseleyi, tövbenin kabulünü Allah'a zorunlu gördüğünü söylediği Mu'tezile'ye cevap mahiyetinde işler. Daha ilk aşamada konuyla ilgili yaklaşımını ortaya koyar ve tövbenin kabulü hususunda aklen bir zorunluluk bulunmadığını ifade eder.⁴¹ Bir diğer eserinde de aynı hususu teyit eder.⁴² Buna karşın, Mu'tezile'nin ise bir zorunluluk şeklinde Allah'ın tövbeyi kabul etme durumunda olduğu yönünde görüş beyan ettiklerini belirtir.⁴³ Yine başka bir yerde bu bilgiyi teyit ile onların ihlas ile bağışlanma dileyen günahkârın tövbesinin kabulünü Cenâb-ı Hakk'a zorunlu gördüklerini kaydeder.⁴⁴

Mu'tezilî kelâmcı Kâdî Abdülcebbâr'ın (öl. 415/1025) *el-Muğnî* adlı meşhur eserinde bu konuyu ele alırken "tövbenin kabulünün zorunluluğunu beyan" şeklinde bir başlık açıp bu durumun gerekçelerine temas etmesi ilgili anlayışın onlarda ne kadar kökleştiğini gösterir.⁴⁵ Ancak onlarda kökleşmiş olan bu düşünceyi, Allah'ı doğrudan bir iş ile sorumlu tutmak şeklinde değil, aksi bir durumun ilahi hikmete aykırılık teşkil edeceği, O'nun ise hakîm olması itibarıyla belirtildiği surette tövbeye karşılık vereceği şeklinde anlamak daha doğru olsa gerektir. Bununla birlikte Ehl-i sünnet, sonuç itibarıyla, Mu'tezile'nin Allah'a bir vücûb kavramı izafe ettikleri düşüncesiyle, onları bunun üzerinden ilzam etme yoluna gitmiştir. Nitekim Cüveynî de bir Ehl-i sünnet mensubu olarak böylesi bir üslup benimsemiş ve onları aynı durum üzerinden bir açmazla sürüklemeye çalışmıştır.

Bu anlayış çerçevesinde Allah'a bir işi vacip kılmanın reddi mahiyetinde Mu'tezile'ye cevap olarak zikredilen delillerin bu konuda da onlara cevap olacağını savunan Cüveynî, bir anlamda okuyucuyu ilgili kanıtlara yönlendirir. Bununla birlikte, işbu hususta şahit âlemden hareketle cevabi mahiyette bazı açıklamaların da yapılabileceğine işaret eder ve bunları zikretmeye başlar. Ona göre yaşadığımız âlem de tövbenin/özü'nün kabulünün zorunlu olmadığına şahitlik etmektedir. Bu manada birisine kötülük yapan, düşmanlık sergileyen, onun sınırını çiğneyen bir kişi, hakkına girdiği kimseden özür dilediğinde, akıllı; bu özü'nün kabulünü zorunlu görmez. Bu çerçevede mağdur olan kişi, muhatabını ister affeder, isterse buna yanaşmaz. Aksi iddia edilemeyecek şekilde bir kesinliğe sahip olan mezkûr husus, tövbenin kabulünün zorunlu olmadığına şahit âleminden bir delildir.⁴⁶ Bu konuda bir diğer Eş'arî kelâmcı Abdurrahmân el-Mütevellî de aynı örneği aktarır. Özür dilenen kişinin suçlunun mazeretini kabul etmemesi durumunda akla muhalefet pozisyonuna düşmeyeceği için burada tövbenin kabulünün aklen zorunlu olduğu gibi bir iddianın ortaya atılamayacağını belirtir.⁴⁷

Böylece Cüveynî, Mu'tezile'nin en temel istidlal yöntemlerinden olan şahit âlemden hareketle gaibe hüküm çıkarma metodunun bir örneği üzerinden onları, kendilerinin de kabul ettiği bir yaklaşım ile zor durumda bırakmış olur. Her ne kadar Mu'tezile, tüm kötülüklerden azade kabul ettikleri Allah'ı, buna bağlı olarak oluşabilecek iyiliklerle muttasıf kılma gerekliliği üzerinden tövbe konusunda böylesi bir anlayış geliştirmiş olsalar da, başka bir yaklaşımlarının (kıyâsü'l-gâib ale's-şâhid) bunu nakzettiğini göstermiş olur. Ayrıca yine onların salah-aslah anlayışı üzerine bina edilen işbu tövbe görüşlerinin, mezkûr ilkelerine Ehl-

⁴¹ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 403.

⁴² Cüveynî, *el-Akîdetü'n-Nizâmîyye*, 93.

⁴³ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 403.

⁴⁴ Ebü'l-Feth Muslihüddîn Mûsâ et-Tebrizî İbn Emîr el-Hâc, *el-Kâmil fi usûli'd-dîn fi ihtisâri's-Şâmil fi usûli'd-dîn*, thk. Cemâl Abdünnâsır Abdülmün'im (Kahire: Dârü's-Selâm, 1431/2010), 2/825.

⁴⁵ Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*, thk. Mahmûd Mustafa es-Sekkâ (Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye, 1963), 14/337.

⁴⁶ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 403.

⁴⁷ Abdurrahmân el-Mütevellî, *Kitâbü'l-Muğnî*, 61.

i sünnet tarafından tevcih edilen tüm eleştirilerin de muhatabı konumunda bulduklarını ihsas etmiş olur.

Cüveynî, bu konuda başka bir cevabî delil daha zikreder. Bu manada tövbenin kabulü için Allah'a yönelme ve bu ümitle bir niyaz içerisinde O'na boyun eğmenin gerekliliği üzerinde ümmetin icma etmesinin de kendi görüşlerini teyit ettiğini söyler. Bunu da, kabulü zorunlu olan tövbenin, O'na (sürekli) yönelme ve niyazda bulunmayı anlamsız hale getirecek olmasıyla izah eder.⁴⁸ Benzer vurguları müellifin çağdaşı olan Abdurrahmân el-Mütevelli de aynı doğrultuda yapar.⁴⁹

Cüveynî, Mu'tezile'nin söz konusu kabulünü, yine bir başka vesileyle de reddetmeye çalışır. Bu manada genel olarak Ehl-i sünnetin günahına tövbe etmeden ölen bir müminin de ahirette affa uğrama imkânını kabul ederken, Ebü'l-Kâsım el-Ka'bi (öl. 319/931) ve onun yolunu izleyen Bağdat ekolüne mensup kimi Mu'tezilî zevatın, bunu ret ile böyle bir durumun kişiyi günaha teşvik edeceği türünde kelâm ettiklerini söyler. İşte bu noktada onların tövbenin kabulünü zorunlu gören düşüncelerine atf yapan Cüveynî, bu anlayışın da yine kişiyi günaha cesaretlendireceğini ifade eder.⁵⁰ Böylece onların Ehl-i sünnete muhalefet ettikleri bir yerde sundukları ilgili gerekçenin tövbenin kabulünün zorunluluğu hususunda aynen onlar aleyhine kullanılabileceğini söylemiş olur. Bunun üzerinden bu son konuda onları kendilerine ait başka bir delil üzerinden ilzam etmiş olur.

Cüveynî, tövbenin kabulü noktasında aklın gösterdiği hükmü ortaya koyduktan sonra sem'î delillerin bu hususta neye işaret ettiğini de açıklamaya başlar. Buna göre bu konuda kati bir hükümden söz etmek mümkün değildir. Burada tamamen ümit ve zan üzerine bina edilmiş bir hüküm söz konusudur. Aksi ihtimali bertaraf edecek şekilde bir kesinlikten bahsedilemez. Bu yüzden tövbenin kabulünün zorunlu olmadığı hususunda akli bir kesinlikle hükmetmek mümkün olmuşken tövbenin kabulünün zorunluluğu konusunda şer'î manada bir kesinlikten bahsetmek mümkün olmamıştır. Sadece şartları yerine getirilen tövbenin kabul edileceğine dair bir zann-ı galipten ve bir umuttan bahsetme imkânı bulunmaktadır.⁵¹

Cüveynî'nin bu hususta katilikten bahsedilemeyeceği şeklindeki vurgusunun, bir kısım usul kaideleri dışında, ilahi vaade konu olan durumların, aksi ihtimali (aklen) tamamen devre dışı bırakmayacağına dönük genel Eş'arî yaklaşım ile de bir bağı olsa gerektir. Bu görüş, ilahi vaade yönelik bir güvensizlik değil, aksi seçenekte, ilahi kudretin sınırlandırılması şeklinde oluşacak bir endişenin bertaraf edilmesi olarak okunmalıdır.

Bu zan vurgusunu Zeynüddin el-Melîbârî (öl. 991/1583) gibi ilim ehli de yapar ve bu hususta katilikten bahsedilemeyeceğine işaret eder.⁵² Bu konuda muhaddis ve fakih Ebü

⁴⁸ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 403-404.

⁴⁹ Abdurrahmân el-Mütevelli, *Kitâbü'l-Muğnî*, 61.

⁵⁰ İbn Emîr el-Hâc, *el-Kâmil fi usûli'd-dîn*, 2/825. Ka'bî'nin, tövbe etmeden ölen büyük veya küçük günah sahibinin affının caiz olmadığına dair görüşü için bk. Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd Belhî el-Ka'bi, *Tefsîru Ebi'l-Kâsım el-Ka'bi el-Belhî*, cem' ve i'dad ve thk. Hıdr Muhammed Nebhâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006), 162; Ebü Abdillâh Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî* (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1981), 10/79. Bu konuda İmam Eş'arî de, Mu'tezile'nin tövbe hakkındaki görüşlerini açıklama aşamasında onlardan bir kısmının tövbe etmeden küçük günahların bile bağışlanmayacağı fikrini benimsediğini söylerken Ka'bi ve onun yolundan gidenleri kastediyor olsa gerektir. Bk. Ebü'l-Hasen el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Kahire: Mektebetü'n-Nehda'l-Mısıriyye, 1950), 1/306.

⁵¹ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 404.

⁵² Zeynüddin b. Abdilazîz b. Zeyniddin el-Ma'beri eş-Şafîi Melîbârî, *İrşâdü'l-ibad ila sebili'r-reşâd* (Kahire: el-Matbaatü'l-Vehbiyye, 1396), 178.

Zekeriyyâ en-Nevevî de (öl. 676/1277) kimi Eş'ariyye ulemasının tövbenin kabulünü kati şeklinde nitelemiş olsalar da onun zannî olduğunu belirten Cüveynî'nin ilgili görüşünün daha doğru olduğunu söyler.⁵³ Bu konuda Cüveynî'nin *el-İrşâd* adlı eserinin şârihlerinden olan İbn Bezîze et-Tûnisî de (öl. 673/1274) bir kısım ihtilaflara yer verdikten sonra doğru olanın onun kabulünün zannî olacağı şeklindeki görüş olduğunu ifade eder.⁵⁴ Diğer bir şârih İbn Meymûn da bu hususta bir kesinlikten bahsedilemeyeceğini teyit ettikten sonra bu durumun, insanın umut ile korku arasında yaşama anlayışına hizmet ettiğini ihsas eder.⁵⁵ Cürcânî de bu noktada zannîlik vurgusu yapar.⁵⁶ Bir diğer Eş'arî kelâmcı Abdurrahmân el-Mütevellî ise bir ayrıma giderek, küfre dönük tövbenin kabulüne dair kesinlik varsa da günahlara yönelik tövbenin kabulü hususunda bir katilikten bahsedilemeyeceğini ifade eder.⁵⁷

Eş'arî kelâmcıları içerisinde bunu kati şeklinde niteleyenler arasında ise Fahreddîn er-Râzî (öl. 606/1210) vardır. O, Allah'ın, kullarının tövbesini kabul edeceğini bildiren ayetten⁵⁸ hareketle işbu kanaatini izhar eder.⁵⁹ Yine Gazzâlî de bu konuda aynı yaklaşımı benimser ve tövbenin sıhhati ile kabulü arasında ayrılmaz bir ilişki kurar, böylece şartlarına riayet edilen tövbenin kabul edileceğini ifade etmiş olur.⁶⁰ Bu fikri Mâtürîdî kelâmcılarından Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî de savunur. O da aynı ayetten hareketle ortada bir vaadin bulunduğunu ve Allah'ın vaadine muhalefet etmeyeceğini ifade ile tövbenin kabul edileceğini belirtir. Ancak bunun Allah'a bir zorunluluk şeklinde sunulamayacağını eklemekten de geçemez.⁶¹ Bu konuda Ebû Muhammed İbn Hazm da (öl. 456/1064) nasûh bir tövbenin kabulü hususunda katilik ifadesi kullanmaktan çekinmez.⁶²

Cüveynî, *el-İrşâd* adlı eserinde tövbenin kabulü hususunda daha ihtiyatlı bir ifade tarzı benimserken son eseri olan *el-Akâdetü'n-Nizâmiyye*'de ise bu husustaki şer'î delillerden daha güçlü bir umut ışığı çıkarır ve nasların onun kabulü yönünde varit olduğunu ifade eder. Bu manada Allah'ın "O, kullarının tövbesini kabul eden.." ayetine⁶³ ve Hz. Peygamber'in "Günahına tövbe eden hiç günahı olmayan kimse gibidir"⁶⁴ hadisine atıf yapar.⁶⁵ Böylece yine herhangi bir kesinlikten bahsetmese de, kabul ihtimalini daha yukarı seviyeye çıkarmış olur.

Cüveynî ve onunla aynı görüşü paylaşan çoğu Eş'ari kelâmcının burada ihtiyatlı bir dil kullanmalarının altında, tövbenin kesin kabulü halinde Allah'a bir şeyin vacip olması gibi bir durumun ortaya çıkardığı bir endişenin de payı olsa gerektir. Bununla birlikte ilgili tövbe ayetlerinin usul açısından yapılan değerlendirmelerindeki farklılık bu konudaki ihtilafın temel gerekçesi olmalıdır.

⁵³ Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri en-Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn*, thk. Abduh Ali Kûşek (Dimaşk: Dârü'l-Feyhâ; Dimaşk: Dârü'l-Menhel, 1433/2012), 7/402.

⁵⁴ Abdülazîz b. İbrâhim b. Ahmed el-Kureşî et-Teymî İbn Bezîze et-Tûnisî, *el-İs'âd fi şerhi'l-İrşâd (el-müştemel alâ kavâidi'l-i'tikâd)*, thk. Abdürrezzâk Besrûr-İmâd es-Süheylî (Kuveyt: Dârü'z-Ziyâ, 1435/2014), 591.

⁵⁵ İbn Meymûn, *Şerhü'l-İrşâd*, 643.

⁵⁶ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3/516.

⁵⁷ Abdurrahmân el-Mütevellî, *Kitâbü'l-muğnî*, 61.

⁵⁸ eş-Şûrâ 42/25.

⁵⁹ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahrüddîn er-Râzî, *Meâlimu usûli'd-din*, thk. Nizâr Hammâdî (y.y.: Dârü'l-Feth, 1431/2010), 655.

⁶⁰ Gazzâlî, *Kitâbü't-Tevebe*, 43-44.

⁶¹ Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, 235.

⁶² Ebû Muhammed Ali b. İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal* (Kahire: Mektebetü's-Selâmi'l-Âlemiyye, ts.), 4/52.

⁶³ eş-Şûrâ 42/25.

⁶⁴ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *es-Sünen*, haz. Bedreddin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), "Kıyâmet", 49.

⁶⁵ Cüveynî, *el-Akâdetü'n-Nizâmiyye*, 93.

1.3. Tövbenin Zorunluluğu

Cüveynî, tövbenin zorunluluğu konusunu ilk aşamada hüsün ve kubuhun aklî mi yoksa şer'î mi olduğu perspektifinde ele alır. Bu manada kula vacip olan tövbenin zorunluluğuna dair aklın bir delaleti olmadığını söyler. Bu görüşünü de, şer'î ahkâmın akıl ile sabit olmaması üzerinden izah eder. Bu noktada ayak kaymalarını terk ve geçmiş yanlışlara nedamet duymak gerekliliği veya zorunluluğu hususunda ümmetin icmanın tövbenin vücûbiyeti konusunda delil olarak kullanılabileceğini ilave eder.⁶⁶ Bu konuda Abdurrahmân el-Mütevelli de ilgili hususlara dönük icma delil olarak kullanır.⁶⁷ Cüveynî'nin bu izahı, tövbeyi şer'î olarak vacip addeden Ehl-i sünnet; aklî olarak zorunlu gören Mu'tezile ile Şia'dan farklı olarak kendisinin bunu icma üzerinden vacip addettiği şeklindeki bazı yorumları da beraberinde getirmiştir.⁶⁸

Açıkçası ifade edilen bu durum üzerinden, onun konuyla ilgili şer'î delil bulunmadığı kanaatine sahip olduğu şeklinde bir çıkarım yapmak doğru olmaz. Nitekim şârih İbn Meymûn da tövbenin zorunluluğuna delil mahiyetinde icmaa atf yaptıktan sonra ayetlerin zahirinin de bu zorunluluğa delalet ettiğini belirtmektedir.⁶⁹ Anlaşıldığı kadarıyla Cüveynî, daha çok, azap ve azap endişesi şeklindeki bir zararı def etmeye vesile olması, her kabih olandan pişmanlık duyulması gerektiği gibi deliller üzerinden tövbenin aklî olarak zorunlu olduğu⁷⁰ düşüncesine karşı çıkmaktadır. Bu manada müellifin bağlı bulunduğu Eş'ariyye mezhebinin hüsün-kubuh anlayışı doğrultusunda bir kanaate sahip olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu konuda Gazzâlî de tövbenin zorunluluğunun ayet ve hadislerde açık olduğunu ifade etmekte, basiret gözü açık olan kişinin de ayrıca tövbenin vücûbiyetini anlayacağını belirtmektedir.⁷¹

Cüveynî getirdiği bu izahatı takiben tövbenin bir taksimini de yapar. Bununla tövbenin nasıl yapılması gerektiği konusundaki açıklamasını kolaylaştırma amacı güder. Buna göre tövbeye konu olan iş ya tamamen Allah hakkı ya da kul hakkının da dâhil olduğu haklarla ilgilidir. İlkinin diğer kişilerle bir bağı olmadığı için onda Allah'ın hakkını (pişmanlık vb.) yerine getirmek yeterlidir. İkincisi ise ayrıca ikili bir taksime tabi tutulur. Burada nispeten teknik açıklamalar getiren müellif, onun ilk kısmını, pişmanlığın sahih/geçerli olacağı işler, ikinci kısmını ise pişmanlığın yeterli olmayacağı işler şeklinde aktarır. İlkinde pişmanlığın sahih olması, ilgili hakkın kendisinden tamamen düştüğü anlamına gelmez. Bu manada kısas gerektirecek şekilde birisini öldüren kişi, cezasını çekmek için teslim olmasa da, onun bundan pişmanlık duyması Allah'ın hakkını ifa hususunda kendisi için bir anlam ifade eder. Kısas cezasını çekmek için teslim olmaması, onun mezkûr günahını tecdit etse, yani bununla günah üzere kalmaya devam etse ve bundan kurtulmak için çaba gösterip tövbe etmesi gerekli olsa bile bu hal, o kişinin (Allah hakkına taalluk eden kısmındaki) tövbesini geçersiz kılmaz. Müellif kul hakkıyla ilgili bölümün ilk kısmını bitirdikten sonra onun ikinci kısmına geçer. Ona göre bu bölümün ikinci kısmı ise pişmanlığın geçerli olmayacağı haklardan teşekkül

⁶⁶ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 404.

⁶⁷ Abdurrahmân el-Mütevelli, *Kitâbü'l-Muğnî*, 60.

⁶⁸ Yakûb Abdülvehhâb el-Bâ Hüseyin, *Ref'ü'l-harac fi's-şer'îati'l-İslâmiyye: dirâse usûliyye te'siliyye* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 4. Basım, 1422/2001), 457.

⁶⁹ İbn Meymûn, *Şerhü'l-İrşâd*, 643.

⁷⁰ Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Hasen et-Tûsî, *Tecrîdü'l-akâid*, thk. Abbâs Muhammed Hasan Süleymân (İskenderiye: Dârü'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, 1996), 156.

⁷¹ Gazzâlî, *Kitâbü't-Teve*, 23.

etmektedir. Bunun örneği ise bir kişinin malını gasp etmektir. Bu mal gasabın elindeyken onun pişmanlığının anlamı yoktur.⁷²

Cüveynî bu konuyla alakalı olarak usûl-i fıkıh eserinde ise, Allah'ın hakkının da bulunduğu suçlarda, yapılan tövbeyle işin ilahi hakka taalluk eden kısmının kimilerine göre, kati kimilerine göre zannî şekilde ifa edilmiş olduğu yönünde görüşler bulunduğunu söyler. Burada işin kul hakkının taalluk eden kısmında ise, uhrevî hakkın o haksızlık yapan üzerinden düşmeyeceğini belirtir.⁷³ Aslında İmam Eş'arî'nin de Allah'ın hakkına taalluk eden her şeyin tövbeyle, kula taalluk eden hakkın ise eda ve ibra ile gerçekleşeceği fikri itibara alındığında⁷⁴ Cüveynî'nin bu görüşe tamamen muhalefet ettiğini belirtmek zor gözükmemektedir.

İşte Cüveynî'ye göre başkasının hakkına yönelik yapılan yanlış işlerde gerçekleşecek olan tövbe, o hak sahibinin durumuna ve suiistimale konu olan işin konumuna göre değişiklik göstermektedir. Bir yönüyle şefaathet ve ahiret, dolayısıyla kelam ilminin mevzuu olsa da⁷⁵ daha çok fıkıhın konusu olan bu meselede müellif, yaptığı açıklamalarla genel anlamda yaklaşımını ortaya koymuş olmaktadır.

Müellif konuya dair bu açıklamaları getirirse de *el-İrşâd* şârihlerinden İbn Bezîze, kısas örneğindeki katilin teslim olmamasının onun (ilahi hakka dönük) tövbesinin vukuuna mani olmayacağı şeklindeki fikri kabul etmez. Bu kişinin tövbesinin ancak kısas için teslim olması ile gerçekleşeceğini söyler.⁷⁶ Bu konuda Kâdî Abdülcebbar da kısası gerektiren bir hadisede tövbenin vuku bulması için, tıpkı gasp edilen malın tesliminde olduğu gibi kişinin kendisini, maktulün velisine teslim etmesi gerektiğini savunur.⁷⁷ Yine İbnü't-Tilimsânî de, bu konuda Bâkılânî ve diğer pek çok ilim ehlinin, kısası gerektiren suçta tövbenin kabulü için katilin, nefsinin ilgili mercie teslim etmesi gerektiği yönünde görüş bildirdiklerini kaydeder.⁷⁸ Gazzâlî de burada tövbenin Allah katında geçerli olması için, katilin nefsinin teslim etmesinin gerekli olduğunu ihsas eder.⁷⁹

Bu konuda Âmidî ise, meseleyi Cüveynî gibi değerlendirir. İki vacipten (Allah'a tövbe ve kısas) birinin, diğerinden bağımsız olarak gerçekleşmesinin mümkün olduğunu kaydeder.⁸⁰ Teftâzânî de bu hususta Cüveynî'nin vaciple tövbeyi birbirinden ayırdığını söyler. Buna bağlı olarak da gasp ile adam öldürmenin arasını tefrik ettiğini belirtir. Bu mesele

⁷² Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 404-405. Cüveynî, tövbenin kabulü hususunda gösterdiği bu kolaylığı, başka yerlerde de sürdürür. Bu manada örneğin bir eserinde zındık kişinin tövbesinin, kendisini kurtarmaya dönük olduğu için kabul edilmeyeceği yönünde seleften kimi zevatın görüşleri varsa da bunun doğru olmadığını belirtir. Kelime-i şehadet getiren kişinin, o anda hidayet niyeti olmadığı bilirse dahi İslâmlığına hükmedilmesi gerektiğini söyler. Hz. Peygamber'in, münafıklara dönük uygulamasının da bu yönde olduğunu kaydeder. Bk. İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. el-Cüveynî, *Gıyâsü'l-ümem fi iltiyâsi'z-zulem*, thk. Mustafa Hilmi-Fuad Abdülmün'im (y.y.: Dârü'd-Da've, 1979), 171.

⁷³ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik el-Cüveynî, *el-Burhân fi usûli'l-fıkıh*, thk. Abdülazim ed-Dîb (Devha [Doha]: Câmiatu Katar, 1399), 1/300.

⁷⁴ İbn Fûrek, *Makâlâtü's-Şeyh*, 171.

⁷⁵ Vezir Harman, "Yanlış Şefaathet Algılarını Düzeltmeye Bir Katkı Açısından Şefaathet Velayet ve Dua İle İlişkisi", *Uluslararası Yanlış Algılar ve Doğru İslâm Sempozyumunu Tebliğleri*, 28-30 Ekim 2016, ed. Kasım Şulul vd. (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, 2016), 567.

⁷⁶ İbn Bezîze, *el-İs'âd fi şerhi'l-İrşâd*, 591.

⁷⁷ Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetü Vehbe, 3. Basım, 1416/1996), 799.

⁷⁸ İbnü't-Tilimsânî, *Şerhu Meâlimu usûli'd-dîn*, 656.

⁷⁹ Gazzâlî, *Kitâbü't-Tevebe*, 101-102.

⁸⁰ Âmidî, *Ebkâru'l-efkâr*, 3/412.

bağlamında Cüveynî'yi hususi olarak tasdik cihetine gitmezse de bu fikrin yanlışlığına da atıfta bulunmaz. Hatta aktarım biçiminden ona daha yakın durduğunu ihsas eder.⁸¹

1.4. Günahların Bir Kısımına Tövbe Etmenin Durumu

Tövbeyle ilgili olarak ortaya çıkan bu mesele, Ehl-i sünnet ile Mu'tezile'nin görüş ayrılığına düştükleri temel bir konu olagelmıştır. Buna göre pek çok günah işleyen kişinin tövbesi, bu günahlarının sadece bir kısmına yönelik şekilde gerçekleştiğinde, acaba onun bu nedameti geçerli midir? Diğer bir ifadeyle tüm günahlara tövbe edilmediğinde, kişinin başka bir günahla yüzü kararmışken, ona nedamet getirmeyip de diğer bazı günahlarından pişmanlık duyması, tövbesini nasıl bir pozisyona sokar? İşte bu noktada Cüveynî, kişinin günahlarının bir kısmına tövbe etmesi, dolayısıyla diğerlerine nedamet getirmemesi yahut da onlarda ısrar etmesinin ilgili tövbesini geçersiz kılmayacağını savunur.⁸² Benzer bir teyidi Abdurrahmân el-Mütevelli de yapar.⁸³ Aynı tavrı Mâtürîdî kelâmcı Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî de gösterir. Bunu da Allah'ın herhangi bir ayırım yapmadan günahu bağışlayacağını vaat etmesi ile açıklar.⁸⁴

Cüveynî, kendi görüşünü ifade ettikten sonra kimi kelâmcıları üzerinden Mu'tezile'nin konuyla ilgili yaklaşımına da yer verir. Müellifin aktarımına göre Ebü Hâşim el-Cübbâî (öl. 321/933) ve onun yolundan gidenler, bütün günahlardan el etek çekmeden tövbenin geçerli olmayacağını iddia eder.⁸⁵ Nitekim Kâdî Abdülcebbar da, Ebü Hâşim'in bazı günahlarda ısrar ediliyorken, diğer birtakım günahlara tövbenin kabul edilmeyeceği düşüncesini savunduğunu belirttikten sonra bunun sahih olan görüşü temsil ettiğini söyler.⁸⁶ Aynı fikri Mu'tezile'ye nispet eden Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî de, onların günah sahibini ebedi azaba duçar olacak kişi konumunda gördükleri için böyle bir anlayışı benimsediklerini kaydeder.⁸⁷

Cüveynî bu görüşün, hem akıl hem de şeriatın yoluna aykırı olduğunu düşünür. İlk aşamada bir örnek verir. Bu çerçevede pek çok yanlış düşen, kötülükler yapan bir kişinin, âdeten, genel işleyiş itibarıyla, bunların bir kısmında ısrar ettiği halde çoğundan kendisini kurtarıp özür bildirmesinin geçerli/sahi olacağını belirtir.⁸⁸ Böylece müellif, kendisini henüz bütün kötülüklerinden tecrit edecek bir psikolojiye ulaşmamış bir kişinin, pek çok yanlışına nedamet getirmesinin olağanlığı üzerinden, tövbenin ancak tüm kusurlara dönük bir pişmanlık halinde geçerli olacağı görüşünün yanlışlığına dikkat çekmiş olur.

Cüveynî konuyla ilgili kendi yaklaşımını teyit eden bir örnek daha zikreder. Buna göre kişi, başka birine ait pek çok mal gasbedip, ona yönelik çeşitli suçlar işler. Bunların içerisinde kırılmış olduğu bir kalem de vardır. Sonrasında bu kişi telef ettiklerini tazmin eder. Haksızlık yaptığı bu kişiye boyun eğer ve onun hükmüne teslim olur. Ancak kırdığı kalem için bir özür beyanında bulunmaz. İşte böylesi bir atmosferde onun pişmanlık duyup ilgili büyük cürümleri için özür beyan etmesi sahihtir/geçerlidir. Akıl sahipleri bu durumu inkâr yoluna gitmezler.⁸⁹ Diğer bir ifadeyle akıllı insanlar, burada gasıbın özrünü tümüyle geçersiz addetmek gibi bir yanlış düşmezler.⁹⁰ Bu açıklamasıyla örneğini sonlandıran müellif, onun

⁸¹ Teftâzânî, *Şerhü'l-Makâsıd*, 5/171.

⁸² Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 405.

⁸³ Abdurrahmân el-Mütevelli, *Kitâbü'l-Muğnî*, 61.

⁸⁴ Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, 235.

⁸⁵ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 405-406.

⁸⁶ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 794.

⁸⁷ Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, 235.

⁸⁸ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 406.

⁸⁹ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 406.

⁹⁰ İbn Meymûn, *Şerhü'l-İrşâd*, 644.

üzerinden; arada kalan günahların, genel anlamda bir tövbeyi geçersiz kılmayacağını kanıtlamış olur. Bu konuda benzer bir örnek aktaran Abdurrahmân el-Mütevellî ise sadece kırılan kalemin yerine yırtılan elbiseyi geçirir. Ancak o da Cüveynî ile aynı neticeye ulaşır.⁹¹

Cüveynî, ilgili örnekleri takiben kendi görüşünü teyit babından bir icmaa da atf yapar. Bu manada küfrüne tövbe edip iman eden kişinin tövbesinin sıhhati hususunda icma olduğunu belirtir. Onun bir günahında ısrarcı olsa da ilgili hükmün değişmediğini kaydeder. Halbuki ona göre Ebû Hâşim'in ilgili görüşü üzerinden gidildiğinde bu kişinin tövbesi geçerli olmaz, İslâm'a girip, onun ahkâmını üzerine aldıktan sonra da küfrünün ağırlığı omuzlarında durur. Bu ise mezkûr icmaa aykırıdır.⁹² Böylece müellif, Ebû Hâşim'in tövbe hakkında savunduğu görüşün, onu, üzerinde icma edilen bir hususa muhalefet durumuna düşürdüğünü göstermiş, bunun üzerinden ilgili düşüncenin yanlışlığına işaret etmiş olur. Bu konuda Eş'arî kelâmcı Âmidî de aynı vurguyu yapar ve Ebû Hâşim'in görüşünün doğru olması halinde küfründen, nifakından sonra iman edecek kimsenin bulunmayacağını söyler.⁹³

Cüveynî, bu konuda Mu'tezilî düşüncüyü destekleme kabilinden ortaya atılabilecek bir itiraza/kanıta yer verip onu da cevaplandırır. Bu itirazî mahiyetteki delile göre bütün günahlar için geçerli olduğu üzere bir günaha tövbe etmenin zorunluluğu onun kabihliğinden ötürüdür. İşte bu noktada bir kötülükte/ilgili günaha ısrar ediliyorken, bir diğerinden pişmanlık duymak kabul edilebilir bir hal değildir. Müellif, ilgili itirazı bu ifadelerle aktardıktan sonra ona cevap vermeye başlar. Aslında bu iddiayı farklı açılardan çürütmek mümkün olsa da eserinin bunları uzun uzadıya izaha uygun olmadığını söyleyip sadece birkaç cevapla yetineceğini belirtir. Bu manada aynı mantık üzerinden gidildiğinde itaatin de ancak iyiliğinden/hüsünlüğünden ötürü iyi olması gerektiğini söyler. Bu durumda ise bir taati terk eden kişinin diğer taatinin de kabul edilmemesi gerektiğini kaydeder. Bu sonucu onların da kabul etmeyeceğinden hareketle ilgili itirazı çürütmüş olur. Aynı izahı kötülük üzerinden de getirmenin mümkün olduğunu savunan müellif, yine ilgili mantık doğru ise, bir kabihin de içerdiği kötülük yönünden terk edileceğini, bu durumda ise bir kötülüğü işlerken, diğerini terk etmenin düşünülmemesi gerektiğini ifade eder. Sonuç itibarıyla onların ilgili itirazlarının her yönden çürük olduğunun anlaşıldığını söyler. Kaldı ki tövbenin bir pişmanlık olduğunu, bir hususta hevasına mağlup olan bir kişinin başka bir husustaki nedametini tasavvur etmenin de pekâlâ mümkün olduğunu ilave eder.⁹⁴

Böylece Cüveynî, nasların hakkında bilgi vermediği bir konuda akıl üzerinden hareket edildiğinde, kendilerinin de savunduğu üzere, tüm günahları kapsamayan bir tövbenin kabulü önünde bir engel bulunmaması gerektiğinin ortaya çıktığını göstermiş olur. Tabii bu mesele sadece bu konudan ibaret olmayıp onun ilgili tarafların diğer mevzularla alakalı prensipleri ile de bağlantısı bulunduğu için, bu duruma da bigâne kalmamak gerekmektedir.

1.5. Pişmanlığın Yenilenmesi

Cüveynî, bu konuyu Bâkılânî'nin tövbeyle ilgili bir görüşü münasebetiyle inceler. Bu manada işlediği günahtan pişmanlık duyup ilgili şartlarına riayetle tövbe eden, sonrasında bu günahı yâd eden bir kişi, Bâkılânî'ye göre o günahı her andığında peşi sıra pişmanlığını da yenilemesi gerekir. Zira bunu tecdit etmeyen bir kişi o günahı küçümsemiş veya ondan mutlu olmuş gibi olur. Bu ise o kişiyi, ilgili günahta ısrarcı konumuna sokar. Bu durumda ise onun

⁹¹ Abdurrahmân el-Mütevellî, *Kitâbü'l-Muğnî*, 61.

⁹² Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 406.

⁹³ Ebû'l-Hasen Seyfeddîn Ali b. Muhammed b. Sâlim el-Âmidî, *Gâyetü'l-merâm fi ilmi'l-keîâm*, thk. Hasan Mahmûd Abdüllatif (Kahire: Vizâretü'l-Evkaf, 1391/1971), 314.

⁹⁴ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 406-407.

pişmanlık ile bağı gevşemiş olur.⁹⁵ Bu görüşü Bâkılânî'ye nispet eden zevat arasında yer alan Zeynüddin el-Melibârî de onun bu tecdidi vacip gördüğünü, yenilenmemesi halinde ilave bir günahın ortaya çıkacağını savunduğunu söyler. Kendisi de bunu onaylayan bir dil kullanır.⁹⁶

Cüveynî, Bâkılânî'nin görüşünü aktardıktan sonra, bunun tartışmaya açık olduğunu ima eder. Zira ona göre günahına pişman olup sonra da onu anan kişinin yeniden bir nedamet izhar etmeden de pekâlâ bu günahından yüz çevirmesi ve hoşlanmaması mümkündür. Böylesi bir kişinin pişmanlığını yenilemesi ve ilgili günahı andığı her yerde nedametini izhar etmesi gibi bir zorunluluğu bulunmadığı hususunda bir ihtilaf yoktur. Bu iş, kişinin muhayyer olduğu bir alandır.⁹⁷ Müellifin bu aktarımından, Bâkılânî'nin dile getirdiği şekilde nedamet izharının tövbenin olmazsa olmaz bir şartı olarak görülmemesi gerektiğini savunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim *İrşâd* şârihlerinden İbn Bezîze de, Cüveynî'nin, ilgili günah anıldığında ondan hoşnut olmamanın yeterli olduğu görüşünü savunduğunu belirtmektedir.⁹⁸ Bu konuda Ebû Zekeriyâ en-Nevevî de, her iki kelâmcının fikrini aktarırken, Bâkılânî'nin bu tecdidi vacip gördüğünü, Cüveynî'nin ise buna yanaşmadığını teyit etmektedir.⁹⁹

Cüveynî de Bâkılânî'nin tövbedeki pişmanlığın tecdidini zorunlu gördüğünü düşünür. Onun, tecdit edilmeyen bir pişmanlığın, önceki tövbenin sıhhatine bir engel teşkil etmese de yeni bir günaha sebebiyet vereceği gibi bir görüşün savunuculuğunu yaptığını söyler. Sonra da onun oluşan bu yeni günah için yeni bir pişmanlığı zorunlu gördüğünü, pişmanlığı terk ettiği için bu terkine dönük yeni pişmanlık izhar etmesi gerektiğini savunduğunu belirtir. İşte bu yüzden kendisinin, onun bu yaklaşımını, vücûb/zorunluluk ifadesiyle aktardığını kaydeder. Cüveynî, Bâkılânî'nin söylediklerini ve bu sözlerden anladığını aktardıktan sonra onun yeni bir değerlendirmesini daha yapar. Bu fikrin başka bir ihtimal yokmuşçasına kati bir hüküm olarak görülmemesi gerektiğini, bunun icthadî bir görüş olduğunu söyler. Böylece daha önce belirttiği üzere, bu yaklaşımın tartışmaya açık olduğunu belirtmiş olur. Tercihini ise bu türden bir nedamet yenilenmesinin zorunlu olmadığı yönünde kullanır.¹⁰⁰

Cüveynî şârihi İbn Meymûn ise bu konuda Bâkılânî'nin görüşünün tercihe daha layık olduğunu savunur. Bunun gerekçesini de Müslüman olan bir kâfirin durumu üzerinden izah eder. Bu kişinin, önceki durumunu (kâfir olduğunu) andığında bu haline nedamet getirmesinin tartışmasız şekilde vacip olduğunu kaydeder. İşte aynı durumun günahına nedamet getiren kişi için de söz konusu olduğunu, onun da günahını andığında ona nedamet getirmesinin vacip olduğunu zikreder.¹⁰¹ Bu konuda Âmidî ise tövbenin söz konusu durumda tecdidinin kimi ilim ehlinin düşündüğünün aksine vacip olmayacağını belirtir.¹⁰² Teftâzânî de burada Bâkılânî'nin bu görüşüyle Eş'ariyye'nin genel yaklaşımına muhalefet ettiğini söyler. Peşi sıra ona cevap verir. Böylece Cüveynî'nin yaklaşımını benimsediğini göstermiş olur¹⁰³

Cüveynî, işbu başlık altında farazi bir soru ortaya atıp onu da cevaplandırır. İtaat edip sonra da bundan pişmanlık duyan kişinin durumunun sorulduğu bu suale müellif, inkârî bir

⁹⁵ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 407.

⁹⁶ Zeynüddin Melibârî, *İrşâdii'l-ibâd*, 178.

⁹⁷ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 407.

⁹⁸ İbn Bezîze, *el-İs'âd fi şerhi'l-İrşâd*, 591.

⁹⁹ Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn*, 7/402.

¹⁰⁰ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 408.

¹⁰¹ İbn Meymûn, *Şerhi'l-İrşâd*, 645.

¹⁰² Âmidî, *Ebkâru'l-efkâr*, 3/412.

¹⁰³ Teftâzânî, *Şerhi'l-Makâsîd*, 5/169.

mahiyette cevap verir. Buna göre Allah'ı bilerek O'na itaat eden bir kişinin bu taatinden pişmanlık duyması tasavvur olunamaz. Böyle bir durumda pişmanlık ancak ilgili taatin nefesine eriştiği bir zarara mebni olabilir. Yoksa bir kimsenin önceki taatine sırf taat olduğu için pişmanlık duyması olabilir bir şey değildir.¹⁰⁴

Bu hususta İbn Meymûn da benzer bir izah getirerek, taatine pişman olan kişinin zaten önceki fiilinin de taat olamayacağını, aksine bununla kendi adına zararlı bir iş gerçekleştirmiş olacağını belirtir. Dolayısıyla bir kişinin kendisini üst mertebeye çıkaran bir taatinden ötürü pişmanlığının mevzu bahis edilemeyeceğini dile getirmiş olur.¹⁰⁵

1.6. Kâfirin İman Etmesinin Tövbe Olup Olmama Meselesi

Cüveynî, iman eden kâfirin bu imanının küfrüne tövbe değil, ona nedamet getirme anlamına geleceğini belirtir. Peşi sıra ortaya bir soru atar ve bunu iman edip de küfrüne pişmanlık duymamanın hükmü şeklinde formüle eder. Bu suale söz konusu durumun imkân dâhilinde olmaması üzerinden cevap verir. Zira müellife göre iman ile küfre nedamet halinin birbirine mukarın/bitişik olması zorunludur. Bu küfür yükü, ancak iman ve küfre nedametle omuzdan düşer. Bunda icma olup mezkûr hüküm kesindir. Bunun dışında tövbenin şekilleri ve kabulü gibi konularda savunulan görüşler ise katilikten uzak zannî birtakım hükümlerden ibarettir.¹⁰⁶

Cüveynî'nin bu ifadelerini şerh eden İbn Bezîze, meselenin sunuluşunda iki şıkka yer verir. Bu manada ilgili şıkları kâfirin tövbesinin mücerret bir iman mı olduğu yoksa küfrüne ayrıca nedamet getirmesi de mi gerektiği şeklinde ortaya koyar.¹⁰⁷ İbnü't-Tilimsânî de kâfirin tövbesinin, bir günahkârın tövbesi gibi olmayacağını ifade ederken aynı hususa işaret ediyor olsa gerektir.¹⁰⁸

Bir diğer şârih İbn Meymûn ise bu durumu açıklarken, önce imanun ilimle birlikte bulunan bir tasdik, pişmanlığın ise önceki yanlışa taalluk eden bir durum olduğunu söyler. Ardından imanun tövbe olması halinde bunun a'yânın değişmesi anlamına geleceğini belirtir. Bu manada imanun pişmanlığa, kudretin ilme dönüşmesi ile imanun tövbeye dönüşmesi arasında fark olmayacağını ifade eder.¹⁰⁹ Böylece aksi bir değerlendirmede ilgili kavramların mahiyetinin değişmiş olacağını, bu noktada kâfirin iman etmekle sadece küfrüne nedamet getirmiş olacağını belirtir.

1.7. Tövbe Edilen Günaha Dönmek

Cüveynî sahih bir şekilde tövbe ettiği halde yeniden o günaha dönen kişinin tövbesinin geçerli olduğunu ifade eder. Bunu da; tövbenin de sıhhatine veya fesadına hükmedilebilen bir ibadet konumunda olması ile izah eder. Şartları yerine getirilen bir tövbenin üzerinden geçen bir zaman dilimini takiben ortaya çıkan ilgili durumun onun sıhhatine bir zarar vermeyeceğini kaydeder. Bu şekilde günahına yeniden dönen kişinin bu döndüğü günah için de tövbe etmesi gerektiğini söyler. Bu ikinci tövbenin de aynı surette yeni bir ibadet konumunda olacağını

¹⁰⁴ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 408.

¹⁰⁵ İbn Meymûn, *Şerhü'l-İrşâd*, 646.

¹⁰⁶ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 408-409.

¹⁰⁷ İbn Bezîze, *el-İs'âd fi şerhi'l-İrşâd*, 591.

¹⁰⁸ İbnü't-Tilimsânî, *Şerhu Meâlimu usûli'd-dîn*, 655.

¹⁰⁹ İbn Meymûn, *Şerhü'l-İrşâd*, 646-647.

ilave eder.¹¹⁰ Böylece bu durumun, aynı şekilde oluşabilecek diğer dönüş ve tövbeler için de geçerli olacağı bilgisini vermiş olur.

İmam Eş'arî ise bu konuda Mu'tezilî yaklaşımı aktarır ve bu meyanda iki görüşe yer verir. Onların bir kısmının tövbe edilen günaha dönüldüğünde o günahtan yeniden muaheze edileceği görüşünü savunurken, bir bölümünün ise, o ilk günahtan tövbe ettiği için ondan yana bir sorguya tabi tutulmayacağı düşüncesini benimsediklerini kaydeder.¹¹¹

Cüveynî bir diğer eserinde de konuyla ilgili yaklaşımını teyit ederek tövbenin, bitip gitmiş bir ibadet olduğunu, böyle hükmü sona eren bir ibadete, batıllık gibi bir durumun ârız olamayacağını, bu manada günaha dönüşün, onunla ilgili yapılan önceki tövbeyi hükümsüz bırakmayacağını belirtir.¹¹² Müellifin şârihlerinden İbn Bezîze ise burada Bâkılânî'nin, tövbe edilen günaha yeniden dönüldüğünde o önceki tövbenin de bozulmuş olacağı kanaatine sahip olduğunu söyler. Ancak Cüveynî'nin savunduğu üzere tövbenin bozulmayacağı şeklindeki görüşün daha sahih olduğunu ilave eder.¹¹³ Bununla birlikte ilgili görüş burada Bâkılânî'ye nispet edilmiş olsa da açıkçası onun eserleri itibara alındığında bu nispetin doğru olmadığını belirtmek gerekir.¹¹⁴

Bu meseleyle alakalı olarak Ebû Zekerriyya en-Nevevî de tövbe edilen günaha dönüşün o tövbeyi iptal etmeyeceğini dile getirir. Bu tövbe ve günah silsilesi ne kadar uzarsa uzasın hükmün değişmeyeceğini ifade eder.¹¹⁵ Benzer bir vurguyu Mütevellî de yapar.¹¹⁶ Yine bu konuda Âmidî de tövbenin ibadet olduğuna atıf yaptıktan sonra nasıl bir ibadetin sıhhati için, onun başka bir zamanda terkedilmemesi şart değilse, tövbe için de aynı durumun geçerli olduğunu kaydeder.¹¹⁷ Böylece Cüveynî'nin konuyla ilgili düşüncesinin, mensubu bulunduğu mezhebin genel telakkisini yansıttığı anlaşılır.

Sonuç

Eş'ariyye mezhebi içerisinde kendisine mümtaz bir yer edinmiş olan Cüveynî'nin, bu konuma ulaşmasında geniş ilmi birikiminin yanı sıra inisiyatif alan, tercihte bulunan ve yeri geldiğinde selefi olan ulemanın kimi görüşlerine muhalefet eden bir tavır sergilemesinin de bir payı olmuştur. Onun bu yaklaşımı gösterdiği konulardan birisi de tövbe meselesi olmuştur. Bu meyanda o, tövbe konusunda Mu'tezile'yi eleştirmekle birlikte Eş'ariyye'nin sistemleştiricisi olarak kabul edilen Bâkılânî'ye de meselenin kimi ayrıntıları üzerinden muhalefet etmiştir. Hatta tövbe kavramının kullanıldığı anlam dikkate alındığında bu muhalefetini, mezhebin kurucusu İmam Eş'arî'ye kadar götürmüştür. Ancak ilkine ismini anarak, ikincisine ise bu yola başvurmadan yaptığı muhalefetinde işi ciddi bir eleştiriye kadar vardırılmamıştır. Bunda onlara karşı beslediği derin hürmetin önemli bir etkisi olsa gerektir.

Cüveynî, tövbe konusunda Mu'tezile'yi reddetme mahiyetinde getirdiği açıklamalarda daha çok aklî delil kullanmış, bu hususta özellikle de gündelik hayatın verileri üzerine şekillenen örneklerden istifade etmiştir. Bâkılânî'ye olan muhalefetinde ise konunun ictihadî boyutuna işaret etmiş, bu meyanda naklî yahut aklî bir kanıtı başvurmadan

¹¹⁰ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 409.

¹¹¹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/307.

¹¹² Cüveynî, *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye*, 93.

¹¹³ İbn Bezîze, *el-İs'âd fî şerhi'l-İrşâd*, 591.

¹¹⁴ Şerafettin Gölcük, "Bâkılânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4/533.

¹¹⁵ Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn*, 7/401.

¹¹⁶ Abdurrahmân el-Mütevellî, *Kitâbü'l-Muğnî*, 61.

¹¹⁷ Âmidî, *Gâyetü'l-merâm*, 314.

kendisinin daha farklı düşündüğünü dile getirmiştir. Açıkçası, bu aşamada daha kolaylık sağlayan bir yol tercih etmiş, mükellefin tövbesinin daha uzun soluklu olmasına zemin hazırlayan bir görüşün savunucusu olmuştur. Aslında sadece bu büyük kelimciye olan muhalefetine değil, tövbeyle ilgili diğer meselelerde de genel anlamda daha rahat uygulanabilir ve esnek fikirlerin müdafii olmuştur. Bu çerçevede Mu'tezile'nin tövbenin bütün günahlara dönük olma şartını kabul etmediği gibi Bâkîllânî'nin, tövbe edilen günahın her anılışında nedametın tecdidı şartını da benimsememiştir. Yine hem Allah hem kul hakkının olduğu öldürme gibi günahlarda ilkinde, ikincisinden bağımsız şekilde yapılan tövbenin kabulünü savunurken de aynı kolaylaştırıcı tavrı sürdürmüştür. Her ne kadar görüşlerin doğruluk veya yanlışlığı, onların içerdiği kolaylık yahut zorluk üzerinden ölçülemezse de müellifin ictihadî olduğunu düşündüğü bu meselelerde almış olduğu tavır, onun yaklaşımını göstermesi itibarıyla önem arz etmektedir.

Cüveynî'nin tövbe konusunu işlerken *İrşâd* eserinde sergilediği reddedici ve eleştirici dili, yine aynı meseleye yer verdiği *el-Akâdetü'n-Nizâmiyye* risalesinde terk etmesi de dikkat çekicidir. Bunda ikinci eserinin muhtasarlığının bir payı bulunsa da, onun hakkında sonraki devirlerde selefi metoda döndüğü şeklinde çokça dile getirilen hususun da (şayet doğru ise) bir rolü olsa gerektir. Ancak savunulan fikir itibarıyla ilgili iki eser arasında bir farklılıktan söz etmek zor gözükmemektedir. Sadece tövbenin kabulünün katılığı hususunda, ikinci eserde birincisine göre daha iyimser bir havanın estiği hissedilmektedir. İşte Cüveynî, böyle bir tablo içerisinde tövbe hakkındaki görüşlerini ortaya koymuş, buna bağlı olarak da sonraki dönemlerde konuyla ilgili getirilen izahlarda ve yapılan çalışmalarda, ismine sıklıkla atıf yapılan bir şahsiyet olmuştur. Bu da konunun zenginleşmesi adına onun en azından katkı sunduğunun bir delili olmalıdır.

Kaynakça | References

- Âmidî, Ebü'l-Hasen Seyfeddîn Ali b. Muhammed b. Sâlim. *Ebkâru'l-efkâr fî usûli'd-dîn*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Âmidî, Ebü'l-Hasen Seyfeddîn Ali b. Muhammed b. Sâlim. *Gâyetü'l-merâm fî ilmi'l-keîâm*. thk. Hasan Mahmûd Abdüllatîf. Kahire: Vizâretü'l-Evkaf, 1391/1971.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed. *Kitâbü't-Temhîd*. thk. Richard Yusuf Mekarisi Yesui. Beyrut: Mektebetü's-Şarkiyye, 1957.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed. *el-İnsâf fî mâ yecibu i'tikâduhu ve lâ yecûzü'l-cehlu bih*. thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. Kahire: Mektebetü'l-Ezher li't-Türâs, 2. Basım, 1421/2000.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim Cu'fî. *el-Câmiü's-sahîh Sahîhu'l-Buhârî*. haz. Bedreddin Çetiner. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkıf*. thk. Abdurrahmân Umeyre. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cil, 1417/1997.
- Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik. *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye fî'l-erkânî'l-İslâmiyye*. thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1412/1992.
- Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik. *el-Burhân fî usûli'l-fikh*. thk. Abdülazim ed-Dîb. 2 Cilt. Devha [Doha]: Câmiatu Katar, 1399.
- Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik. *Gıyâsü'l-ümem fî iltiyâsi'z-zulem*. thk. Mustafa Hilmi-Fuad Abdülmün'im. y.y.: Dârü'd-Da've, 1979.
- Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik. *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâti'l-edille fî usûli'l-i'tikâd*. thk. Muhammed Yusuf Mûsâ-Ali Abdülmün'im Abdülhamid. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1369/1950.
- Dîb, Abdülazîz Mahmûd. "Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8: 141-144. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'n-Nehda'l-Mısriyye, 1950.
- Gazzalî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Kitâbü't-Tevbe: et-tevbetu ilallâh ve mükefirati'z-zünûb*. thk. Abdüllatîf Aşur. Kahire: Mektebetü'l-Kur'ân, 1406/1986.
- Gölcük, Şerafettin. "Bâkılânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4: 531-535. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Harman, Vezir. "Yanlış Şefaatin Algılarını Düzeltmeye Bir Katkı Açısından Şefaatin Velayet ve Dua İle İlişkisi". *Uluslararası Yanlış Algılar ve Doğru İslâm Sempozyumu Tebliğleri*, 28-30 Ekim 2016, ed. Kasım Şulul vd. 557-572. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, 2016.

Hüseyn, Yakûb Abdülvehhâb el-Bâ. *Ref'ü'l-harac fi's-şerâti'l-İslâmiyye: dirâse usûliyye te'siliyye.* Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 4. Basım, 1422/2001.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullâh Dımaşkî. *Tebyînu kezibi'l-müfterî fi mâ nusibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî.* Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 2. Basım, 1399.

İbn Bezîze, Abdülazîz b. İbrâhim b. Ahmed el-Kureşî et-Teymî et-Tûnisî. *el-İs'âd fi şerhi'l-İrşâd (el-müştemel alâ kavâidi'l-i'tikâd).* thk. Abdürrezzâk Besrûr-İmâd es-Süheylî. Kuveyt: Dârü'z-Ziyâ, 1435/2014.

İbn Emîr el-Hâc, Ebü'l-Feth Muslihüddîn Mûsâ et-Tebrizî. *el-Kâmil fi usûli'd-dîn fi ihtisâri's-Şâmil fi usûli'd-dîn.* thk. Cemâl Abdünnâsır Abdülmün'im. 2 Cilt. Kahire: Dârü's-Selâm, 1431/2010.

İbn Fûrek, Muhammed b. Hasan. *Makâlâtü's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî.* thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1425/2005.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr. *Vefeyâtü'l-a'yân ve ebnâu ebnâi'z-zamân,* thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1977.

İbn Hazm, Ebü Muhammed Ali. *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal.* 5 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Selâmi'l-Âlemiyye, ts.

İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen.* haz. Bedreddin Çetiner. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

İbn Meymûn, Ebü Bekr. *Şerhü'l-İrşâd.* thk. Ahmed Hicâzî Ahmed es-Sekâ. Kahire: Dârü't-Tezâmün, 1407/1987.

İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb.* thk. Abdülkadir Arnaut-Mahmûd Arnaut. 10 Cilt. Beyrut: Dârü İbn Kesir, 1406/1986.

İbnü't-Tilimsânî, Abdullâh b. Muhammed b. Ali el-Fehrî. *Şerhu Meâlimu usûli'd-dîn.* thk. Nizâr Hammâdî. y.y.: Dârü'l-Feth, 1431/2010.

Îcî, Adudüddîn. *el-Mevâkıf.* thk. Abdurrahmân Umeyre. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cil, 1417/1997.

Ka'bî, Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd Belhî. *Tefsîru Ebi'l-Kâsım el-Ka'bî el-Belhî. cem` ve i`dad ve thk.* Hıdr Muhammed Nebhâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006.

Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed. *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl.* thk. Mahmûd Mustafa es-Sekkâ. 20 Cilt. Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye, 1963.

Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed. *Şerhu'l-usûli'l-hamse.* thk. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetü Vehbe, 3. Basım, 1416/1996.

Melibârî, Zeynüddîn b. Abdilazîz b. Zeynüddîn el-Ma'beri eş-Şafiî. *İrşâdü'l-ibad ila sebili'r-reşâd.* Kahire: el-Matbaatü'l-Vehbiyye, 1396.

- Mütevelli, Ebû Sa'd Abdurrahmân b. Me'mûn b. Ali en-Nisâbûrî. *Kitâbü'l-Muğnî*. thk. Marie Bernard. Kahire: Institut Français d'Archeologie Orientale, 1986.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Ravzatü't-tâlibîn*. thk. Abduh Ali Kûşek. 8 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-Feyhâ; Dımaşk: Dârü'l-Menhel, 1433/2012.
- Nüveyhiz, Âdil. *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâzır*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü Nüveyhizî's-Sekâfiyye, 3. Basım, 1988.
- Pezdevî, Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin. *Usûlü'd-dîn*. thk. Hans Peter Linss. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, 1424/2003.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahreddîn Muhammed b. Ömer Fahreddîn. *Meâlimu usûli'd-din*. thk. Nizâr Hammâdî. y.y.: Dârü'l-Feth, 1431/2010.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahreddîn Muhammed b. Ömer Fahreddîn. *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî*. 32 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981.
- Teftâzânî, Sa'deddîn Mesûd b. Ömer b. Abdullâh. *Şerhü'l-Makâsîd*. thk. Abdurrahmân Umeyre. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1409/1989.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa. *es-Sünen*. haz. Bedreddin Çetiner. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Hasen. *Tecrîdü'l-akâid*. thk. Abbâs Muhammed Hasan Süleymân. İskenderiye: Dârü'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, 1996.